

QADIM TURKIY SHE'RIYAT ABDUQODIR HAYITMETOV TALQINIDA

Mualliflar: Hayitov Shavkat Ahmadovich ¹, Boymurodova Munisa Bobomurodovna ²

Affiliyatsiya: Buxoro davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrası professori, filologiya fanlari doktori (DSc) ¹, Buxoro davlat universiteti Filologiya tillarni o`qitish o`zbek tili yo`nalishi, 4-bosqich talabasi ²

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.20196706>

ANNOTATSIYA

Filologiya fanlari doktori, professor, ilk marta Beruniy nomidagi davlat mukofoti sovrindori ustoz Abduqodir Hayitmetovning tadqiqotlarida XI asrning yirik folklorshunos va adabiyotshunos olimi Mahmud Qoshg'ariyning "Devoni lug'otit turk" asari tarkibidagi qadim turkiy she'riyat namunalari, qadimgi ajdodlarimizning his-tuyg'ularini, ma'naviy dunyosini she'riy til bilan xalqchil va realistik uslubda tasvirlashga, inson ruhiyatidagi holatlarni aniq yoritishga, haqqoniy, haqiqiy lavhalar yaratishga asos bo'lgan badiyat durdonalari sifatida talqin qilinadi. Xususan, zukko olimning "Hayotbaxsh chashma" kitobidan o'rin olgan, "Qadim turkiy she'riyat haqida" sarlavhasi ostidagi tadqiqotida xalqimiz ma'rifati va madaniyatining ildizi chuqurligi, qadim tarixning qudrati mustahkamligi va hayotbaxshligi qadim turkiy she'riyat namunalarni chuqur g'oyaviy-badiiy tahlil qilib berish orqali isbotlab berilgan. Maqolada ustoz olim qalamiga mansub "Qadim turkiy she'riyat" haqidagi tadqiqotning ilmiy qimmati haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so'zlar: ilm-fan, she'r, shoir, qadim, adabiyotshunoslik, yodgorlik, olim, ijod, kitob, bahor, go'zallik, kitobxon, mehnat.

Ustoz Abduqodir Hayitmetovning tadqiqotlarida "Devonu lug'otit turk" XI asrning eng qimmatli yodgorligi, uning muallifi Mahmud Koshg'ariy esa "Turkiy xalqlarning atoqli bilimdoni" sifatida talqin qilinadi. Ustoz adabiyotshunos g'oyatda zukkolik bilan to'rt so'zdan tarkib topgan ifodada Mahmud Koshg'ariy fanning bir necha sohasida kamolot kasb etgan qomusiy olim ekanligini ilm ahliga uqtira olgan. Alloma ustoz "Mahmud Koshg'ariy o'sha davr yozma va og'zaki adabiyotini ham juda mukammal bilar edi" [9; 138], – degan ta'rif bilan esa o'zining yuqoridagi fikrini yanada kuchaytirgan. Folklorshunos va adabiyotshunos, geograf, botanik, zoolog, elshunos (etnograf), tarixchi olim (B.To'xliyev) Mahmud ibn Husayn ibn Muhammad serqirra ilmiy faoliyatining muhim tarmoqlari ekanligiga o'quvchi e'tiborini tortgan. Ustozning "Qadim turkiy she'riyat haqida (Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk"i materiallari asosida)" nomli salmoqli maqolasida "Devon" muallifining she'rshunoslik, adabiyotshunoslik faoliyati chuqur asoslangan. Badiiy so'z, uning qonun-qoidalari, xos xususiyatlari va estetik vazifasiga doir tamoyillaridan mukammal xabardor bo'lgan atoqli olim, eng avvalo, "Devonu lug'otit turk"ning tarixiy va adabiy ahamiyatiga yuqori baho beradi: "Uning "Devon"i qadim turkiy she'riyatining g'oyaviy-badiiy mazmunini o'rganish uchun bitmas-tuganmas xazinadir. Bu yodgorlik turkiy xalqlar adabiyoti tarixining butun bir davri, butun bir bosqichiga yakun yasagan" [9; 138].

Ustoz Abduqodir Hayitmetov o'zbek she'riyatidagi adabiy uslublar masalasi va ayni muammoni adabiyotshunoslik tarixi metodologiyasi nuqtayi nazaridan ilmiy tekshirib, nozik nazariy kashfiyotlar qilgan olim [5, 7, 10].

Atoqli olimning fikricha, "Devonu lug'otit turk"dagi to'rtliklar "professional shoirlar"ning she'riyatidan namuna bo'lib, "Mundariyasi va badiiy uslubiy xususiyatlarining rang-barangligi bilan bu she'rlar o'z ijodkorlarining yuksak badiiy tafakkur va qobiliyatga ega bo'lganlaridan dalolat beradi" [9; 138]. "Devonu lug'otit turk"ning 1961–1963-yillarda Solih Mutallibov tomonidan amalga oshirilgan nashri va uning "Izoh"lar qismini sahifama-sahifa, so'zma-so'z, harfma-harf sinchiklab o'rgangan olim "Mahmud Koshg'ariy u yoki bu to'rtlikning ma'lum bir shaxs tomonidan yaratilganini aniq ko'rsatadi. Lekin taassufki, bu she'r avtorlarining nomini hech qayerda aytmaydi" [9; 138],- deb qayd qiladi. Ustoz Abduqodir Hayitmetovning „Alisher Navoiyning adabiy-tanqidiy qarashlar“, „Navoiy lirikasi“, „Alisher Navoiyning ijodiy metodi masalalari“, „Sharq adabiyotining ijodiy metodi tarixidan“, „Navoiy dahosi“, „Hayotbaxsh chashma“, „Tabarruk izlar izidan“, „Meros va ixlos“, „Navoiyxonlik suhbatlari“, „Temuriylar davri o'zbek adabiyoti“, „Adabiy merosimiz ufqlari“ kabi fundamental tadqiqotlarida o'zbek, fors-tojik, umuman, turkiy xalqlar va Sharq adabiyotining juda ko'p masalalari haqqoniy va halol, tarixiy jihatdan to'g'ri talqin qilingan. Xuddi shunday aniqlik va tiniqlik olimning Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asariga munosabatida ham yorqin nazarga tashlanadi. "Devon" tarkibidagi to'rtliklar bilan chuqur tanishgan olim Mahmud Koshg'ariy u yoki bu shoir asarlarining qo'lyozma manbalaridan foydalanganmi yoki o'sha she'rlarning og'zaki holatda yetib kelgan namunalaridanmi?- degan savolga javob izlaydi. "Devon" muallifi ifodasidagi har bir so'z, har bir iborani nazardan o'tkazadi, g'oyatda ehtiyotkorlik va andisha bilan o'z mulohazasini o'quvchi bilan baham ko'radi: "Shunga qaramay, biz Mahmud Koshg'ariy o'z "Devoni"ni tuzishda IX – XI asrlarda turkiy xalqlar orasida tarqalgan va qo'llangan qadim runiy, uyg'ur va arab xatlaridagi yozma manbalardan foydalangan, deb taxmin qilamiz" [9; 139].

Zukko olimning qadim turkiy adabiyot obidalariga ixlosi va e'tibori xalqimiz ma'rifati va madaniyatining ildizi chuqurligi, qadim tarixining qudrati, mustahkamligi va hayotbaxshligiga komil ishonchi ramzidir. Shuning uchun ham "Qadim turkiy she'riyat haqida" sarlavhasi ostidagi maqolasi o'rin olgan turkum tadqiqotlari jamlangan kitobi "Hayotbaxsh chashma" nomi bilan atalgan. Undan o'qiymiz: "Ma'lumki, O'rta Osiyoda istiqomat qilgan turkiy xalqlarning kattagina qismi XI asrdayoq o'troq hayot kechira boshlagan edi. Bu esa ularning umumiy madaniy hayotga yaqinlashuviga, ular orasida ham ilm va madaniyatning rivojlanishiga qulay sharoit tug'dirgan. Turk qavmlarining o'z ziyolilari yuzaga kelib, ularning ilg'or tilaklarini ro'yobga chiqa boshladi, kishilari bilim cho'qqilarini egallashga intilar edilar. Bu hol she'riy ijodda ham o'z aksini topdi." [9; 139] Ustoz A. Hayitmetov o'z fikrlarini asoslash uchun "Devonu lug'otit turk"dan bir necha to'rtliklarni misol tariqasida keltiradi. Ahamiyatiga ko'ra, ulardan birini ko'chiramiz:

Kuchandi bilagim,
Yag'udi tilagim.
Telindi bilagim,
Tegrup angar yirtilur.
(Bilagimga kuch keldi
Tilaklarim ro'yobga chiqa boshladi,
Bilimlarim ko'paydi,

Biroq umr tugab qoldi).

“Devonu lug‘otit turk”dan ko‘chirilgan to‘rtlik, professor A. Hayitmetov tomonidan quyidagicha tahlil qilingan: “Bu o‘rinda gap o‘sha davr odamlarining faqat aqlini emas, ko‘p jismoniy kuch ham sarflab, mehnat-mashaqqat chekish hisobiga bilim olganlari, shunday bo‘lsa-da, ularda ilm-ma‘rifatga intilish kuchli bo‘lgani ustida bormoqda” [6; 140]. Ustoz talqinlari g‘oyatda umrboqiy. Ular hech qachon eskirmaydi, dolzarbligini yo‘qotmaydi. Ilm kishilari va ilmiy tadqiqotlar har tomonlama qo‘llab-quvvatlanayotgan Istiqlol davrida har bir kunni qadriga yetish, yaratilayotgan imtiyozlardan samarali va tizimli foydalanishga rag‘batlantiradi.

“Devonu lug‘otit turk” tarkibidagi to‘rtliklar nazm durdonalarini qadimiy ajdodlarning aql-zakovati, qalb qo‘ri mahsuli deb bilgan olim chuqur mushohada va mantiq kuchiga tayanib, “Devon”da berilgan ba‘zi adabiy parchalar ildiz mohiyati bilan VI-VII asrlarga taalluqlidir, degan xulosaga keladi: “XI asrda turkiy xalqlar orasidan Mahmud Koshg‘ariydek yuksak bilimdon olim yetishib chiqqanligining o‘zi ham bu davrda ma‘lum bir ziyolilar va olimlar doirasi bo‘lganligidan dalolat beruvchi muhim bir faktdir. Bu esa bizga turkiy xalqlarda yozma adabiyot XI asrdan ancha oldin – VI-VII asrlardan boshlab bo‘lgan deyish uchun asos beradi” [9; 140]. “Devonu lug‘otit turk”da keltirilgan she‘riyat namunalarini qiyosiy usulda sinchiklab o‘rgangan olim badiiy ijodda tipologiya, xalq og‘zaki ijodi bilan yozma adabiyotning o‘zaro ta‘siriga doir nazariy masalalarni sodda va samimiy til bilan o‘quvchiga tushuntiradi: “Ayrim ijodkorlar tomonidan yozilgan va “Devon”dan o‘rin olgan to‘rtliklarning badiiy-she‘riy xususiyatlarini xalq qo‘shiq-lari, xalq og‘zaki ijodiga oid deyish mumkin bo‘lgan asarlarning shu xil xususiyatlari bilan qiyoslab o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, ular deyarli bir xil badiiy-she‘riy prinsiplar asosida yaratilgan. “Devon”dagi bu har ikki tip ijodga tegishli she‘rlar, umuman, turkiy xalqlarning, shu jumladan, o‘zbeklarning hozirgi vaqtda bizga ma‘lum og‘zaki ijodiga, xususan, qo‘shiq-lariga juda yaqin” [9; 141].

Ustoz adabiyotshunosning chuqur ishonchiga ko‘ra, aynan mana shu – badiiy ijodning ikki shakli o‘rtasidagi uyg‘unlik qadim turkiy she‘riyatni xalq hayotiga yaqinlashtirgan. Turkiy xalqlar orasidan yetishib chiqqan shoirlarni o‘z qabilasi va xalqining his-tuyg‘ularini, ma‘naviy dunyosini she‘riy til bilan xalqchil va realistik uslubda tasvirlashga, inson ruhiyatidagi holatlarni aniq yoritishga, haqqoniy hayotiy lavhalar yaratishga asos bo‘lgan: “Demak, bundan biz turkiy xalqlarning yozma adabiyoti qadimda xalq og‘zaki ijodi bilan juda hamovoz bo‘lib, uning an‘analarini, o‘ziga xos badiiy fikrlash xususiyatlarini o‘zlashtirgach, xalqchilik va realistik tasvirning ko‘zga yorqin tashlanib turgan belgilarini ifodalagan, deb xulosa chiqara olamiz” [9; 141]. Har bir davr adabiyotini ilmiy asosda chuqur o‘rganib, badiiy tasvir tamoyillarining rang-barang qirralarini ochib berish va shu asosda aniq nazariy xulosalar chiqarish ustoz Abduqodir Hayitmetov ilmiy tekshirish uslubiga xos xususiyat. Ustoz talqinicha, “Devon”dagi nazm namunalari o‘rta asr she‘riyatiga xos xayoliy kinoya va majozlardan, o‘sha zamon ijodkorlari qasidalariga xos dabdabali, balandparvoz iboralardan mutlaqo xoli. Bunday she‘rlar qadimgi ajdodlarimizning sinchkov nigohi, chuqur hayotiy kuzatishlari mahsuli bo‘lib, kishilik jamiyatining eng haqqoniy, amaliy, hayotiy muammolari bilan mustahkam bog‘liq. Ularda zakiy ajdodlarimizning turmush tarzi, urf-odat-lari, hayot lavhalari, kundalik mashg‘ulotlari, ishonch-e‘tiqodlari samimiy va sodda talqinda ifodasini topgan.

Qadim turkiy she‘riyat namunalarida kuzatilgan soddalik va aniqlik, fikr va tuyg‘ular ifodasidagi samimiyat, ochiqko‘ngillilik va rostgo‘ylik har qanday o‘quvchini hayratda qoldiradi. Ustoz olim tahlilga tortgan va ilmiy mushohadadan o‘tkazgan

“Devonu lug‘otit turk”dagi she‘rlarning mavzulari va ularning mohiyatida turgan g‘oyaviy yo‘nalishlarini alohida-alohida holda quyidagicha ajratib ko‘rsatish mumkin:

1. Tabiat lavhalari tasviri;
2. Nozik ruhiy holatlar, insoniy his tuyg‘ular madhi;
3. Dushmanlar bilan kurash, kindik qoni tomgan zamin sarhadlarining daxlsizligini ta‘minlash;
4. Ijtimoiy ziddiyatlar tasviri;
5. Hayot mohiyati haqida o‘ylar;
6. Oliyjanoblik va mardlikni ulug‘lash;
7. Ochko‘zlik va qo‘rqoqlikni qoralash;
8. Pastkashlik va tubanlikdan nafratlanish.

“Devonu lug‘otit turk” tarkibidagi ayrim to‘rtliklar ijtimoiyligi, ularda ijtimoiy foydali mehnat mezon qilib olinganligi bilan e‘tiborni tortadi. Xalqimizda “Yosh kelar ishga, qari kelar oshga” degan maqol bor. Ustoz A. Hayitmetov “Devon”dan tahlilga tortgan yozma adabiyot namunalaridan biri shu xalq hikmatiga ishora qilish bilan boshlangan. Yoshlik, yigitlik – umr gulshanining bahori (Navoiy). Yigitlar raiyat, fuqaro, ulus vujudiga qudrat, jamiyat tomirlariga quvvat bag‘shlaydi. Vatan osmonining musaffoligi uchun mard yigitlarning jasorati qanchalik zarur bo‘lsa, oddiy tirikchilik tarzida g‘arq pishgan mevalarni to‘kmay-sochmay, nobud qilmay yig‘ishtirib olishda qo‘l-oyog‘i chaqqon yigitlarning xizmatiga hamisha ehtiyoj sezilib turadi. Olimlarning aniqlashlaricha, moddiyatning tadrijiy takomili qonuniyati natijasida bundan uch millard yil ilgari yerda hayot vujudga kelgan. Ibtidoiy inson faoliyati ov qilish, baliq tutish bilan boshlangan. Ovchilik qulon, kiyik ovlash qadim-ul ayyomdan turkiy xalqlarning turmush tarzidan keng o‘rin olgan. Shundan bo‘lsa kerak, xalqimizning qo‘shiq va dostonlarida ov lavhalari tasviriga yo‘naltirilgan badiiy parchalarga tez-tez duch kelamiz. Qadimgi ajdodlarimizdan qolgan eski qo‘lyozmalarda ov va ov qilish san‘ati haqida qimmatli fikrlar yozib qoldirilgan. Mahmud Koshg‘riyning “Devonu lug‘otit turk” asari shunday mo‘tabar manbalardan biridir:

Yigitlarig ishlatu,
Yig‘ach yemish irg‘atu,
Kulan, keyik avlatu,
Bezram qilib avnalim.
(Yigitlarni ishlatamiz,
Daraxtlardan mevalarni terdiramiz,
Qulon, kiyiklarni ovlamiz,
So‘ng bayram qilib o‘ynaymiz).

Ustoz Abduqodir Hayitmetov mazkur to‘rtlikni “kundalik hayot, mehnat shodligi haqida so‘z yurituvchi ajoyib to‘rtlik” sifatida talqin qiladi.

Bahor – fasllar kelinchagi, yashash va yasharish fasli. Bahor tufayli qir-adirlar, bepoyon yaylovlar, tog‘ cho‘qqilari, maysalar, chechaklar, ko‘katlar, giyohlar bilan bezanadi. Sabza rang bilan bezangan yashil poyandoz eski yildan qolgan quruq o‘t-o‘lanlarni, xas-xashaklarni, o‘z bag‘riga olib yashiradi. Bahor tufayli tabiat gullarga burkanadi. Yigit va qizlar qalbida ishrat gullari ochiladi. Bahor, Navro‘z, Gul – mohiyatan biri-biridan ajralmas, biri-birini taqozo qiladigan nafis uchlik. Shu go‘zal uchlik sharofatidan qorong‘u dillar yorug‘lik kasb etadi. Har bir yurak zavq-u sururga to‘ladi. Bahor ko‘ngillarga pokiza tuyg‘ularni olib kiradi. Qalbgga keng ma‘noda pok ishq tug‘yonini soladi. Bashar avlodi tomirlaridagi qonni yangilaydi. Inson vujudida go‘zallikka, ezgulikka moyillik paydo qiladi. Xuddi shunday holat butun borliqda,

jumladan, hayvonot va nabotot olamida ham kuzatiladi. “Devonu lug’otit turk”dan o’qiyimiz:

Alin tyby jashardi
Urut otin jashurdi
Koniq suwin kyshardi
Sig’ir buka myqrashyr.

“Bahorni ta’riflab yozadi: tog’ cho’qqilari ko’katlar bilan ko’m-ko’k bo’lib yashardi, qurigan o’tlarni yangi o’tlar qoplab, yashirib yubordi, ko’llar suvga to’lib, hatto toshayozdi. Sigir, buqalar sevinishib ma’rashadi” [2; 83].

O’z uslubi va tasvir tamoyillariga ko’ra, “Devonu lug’otit turk”da bahor fasli qalamga olingan to’rtliklar bir-biridan nozik farqlanadi. Bu holat “Devon”da keltirilgan bahor tavsifiga bag’ishlangan she’rlar bir ijodkor adabiy me’rosidan emas, turk qavmlarining boshqa-boshqa shoirlari ijodidan tanlanib, “Devon”ga kiritilgan, degan xulosaga olib keladi. Har bir tadqiqotchi adabiy manbaga o’z nuqtayi nazari, o’z adabiy-estetik qarashlari tamoyilidan kelib chiqib yondashadi. Ustoz Abduqodir Hayitmetov “bahorning kelishi g’oyatda jonli hamda chiroyli, rang-barang ko’rinishlari bilan gavdalantirilgan”ligiga o’quvchi e’tiborini qaratar ekanlar “Devonu lug’otit turk”dan quyidagi to’rtlikni kitobxon hukmiga havola qiladilar:

Yashin aytib yashnadi,
Tuman turub tushnadi.
Azg’iz, qisir kishnadi,
O’gur alib o’qrashur.
(Chaqmoq otilib chaqnadi,
Bulutlar qo’zg’alib yura boshladi.
Ayg’ir va biyalar kishnashib ketdi,
Hammasi davra olib o’ynashardi). [2; 141-142]

Akademik Aziz Qayumov bahor – yasharish, uyg’onish, yangilanish fasli sifatida “Devon”dan joy berilgan qadimiyat obidalarida talqin qilinganligiga dalil qilib quyidagi to’rtlikni keltiradilar:

Yag’mur yag’ub sachildi,
Turluk chechak suchuldi,
Yinju kabi achildi,
Chindan yipar yug’rushur.
(Yomg’ir yog’ib sochildi,
Turli chechaklar kiyimlarini tashladilar.
Yomg’irning yog’ishi bilan inju qoplari ochilgan kabi bo’ldi.
Tuproqlar chindan-da “yipor” (mushk) bilan yo’g’rilmogda).

Jon tomirlari urug’chilik tuzumiga borib taqaluvchi yil fasllari talqini turkiy she’riyatda asrlar osha sayqal topdi. Har bir fasl – bahor, yoz, kuz, qish – fazilat timsoliga aylandi. Qadimgi ajdodlarimiz almashinib turuvchi yil fasllarida ezgulik va yovuzlik qutblarini ham ko’rdilar. Ular ruhiyatida paydo bo’lgan yil fasllari bilan aloqador bir-biriga qarama-qarshi tuyg’ular badiiy tafakkur olamida munozara janrining shakllanishiga asos bo’ldi:

Qish yoy bila to’qushti,
Qinir kuzunug’ boqishti,
Tutushqali yaqishti,
Utg’olimat o’g’rashur.

[Qish yoz bilan to'qnashdi, bir-birlariga yomon ko'z bilan qarashdi. Ular bir-birlarini yengishga, yutishga tirishar edilar].

Qish yoyg'iru suvlanur,
Er at manin yavruiyur.
Iklar yema savruiyur,
At yin taki tagrishur.

[Qish yozga qarshi baqirib-chaqirib so'zga boshladi: Odamlarni ham, ko'ra mollarni ham menda etlari pishadi, badanlari mustahkamlanadi. Menda kasal kamayadi. Odamlarning go'shtlari qotadi, o'zlari quvvatlanadilar][4;15-16].

“Devonu lug'otit turk”ning sahifalarida muhrlangan yil fasllari talqini asrlardan asrlarga, avlodlardan avlodlarga o'tib, badiiy ijod olamida sayqal topdi. Sharq faslnomasining muhtasham, mustahkam, qudratli obidasi qad ko'tardi. “Devonu lug'otit turk”dagi “g'oyat jonli hamda chiroyli” (Abduqodir Hayitmetov), badiiy mushohadalarning mantiqiy davomi, yirik umumlashmasi sifatida Yusuf Xos Hojib (“Bahor qasidasi”), hazrat Alisher Navoiy kabi (“saraton”(Yoz), “Bahor” (“Ko'klam”), “Xazon” (“Kuz”), “Day” (“Qish”) kabi yirik ijodkorlarning yil fasllari manzaralarining badiiy inkishofiga bag'ishlangan asarlari dunyoga keldi...

Ishq-u oshiqlik – Odam Atodan meros. U qadimul - ayyomdan inson hayotining asosi, harakatlantiruvchi kuchi sifatida badiiy so'z san'atiga doimiy hamrohlik qiladi. Inson kalomiga ilohiy, mo'jizaviy qudrat bag'ishlaydi. Badiiy so'z ishq nuri bilan yoritilmasa, jonsiz tanaga, gul va rayhonsiz chamanga, nursiz shamga, boshliqsiz to'daga o'xshab qoladi: “Va koinot bozorining g'avg'osi va unsuriyot chorsusining aloosi bu takallum va tarannum biladur va munsiz inson kalomi tanedur jonsiz va bashar alfoz va iboroti chamanedur gul-u rayhonsiz. So'z kim, dard choshnisidin harorati bo'lmag'ay, nursiz sham' bil va sarvarsiz jam' gumon qil” [3; 69].

Ustoz Abduqodir Hayitmetov talqinicha, “Qadim turkiy she'riyatning realistlik xususiyatlari ishqiy tuyg'ular tasvirida” hammadan yorqinroq nazarga tashlanadi:

Yalvin aning ko'zi,
Yelgin aning o'zi,
To'lun, ayin yuzi,
Yardi mening yurak.
(Uning ko'zlari (naqadar) sehrli
(Lekin) uning o'zi mehmon,
Yuzi to'lin oyga o'xshaydi,
(Ko'rganimda) mening yuragimni yordi) [9; 143-144].

“Devonu lug'otit turk” tarkibidagi to'rtliklarda badiiy tajassumini topgan hayotiy hodisalar, urf-odat, mavsum-marosimlar, purma'no hikmatlarni hofizada tutib, sinchiklab nazardan o'tkazgan olim qadim turkiy she'riyatning janr nuqtayi nazardan g'oyatda boy bo'lganini va badiiy saviyasining yuksakligi bilan ajralib turganligini alohida qayd qiladi. “Devonu lug'otit turk”dagi adabiy parchalarda o'z aksini topgan ijtimoiy-hayotiy, falsafiy-axloqiy, ma'rifiy-tarbiyaviy masalalar mohiyati, ulardagi mazmun, obraz va tasviriy detallarning imkon qadar real hayotdan olinganligi, sifatlash, o'xshatish, mubolag'a kabi she'riy san'atlarning rang-barangligi, mantiqan asoslanishi, badiiy g'oyani ochishdagi o'rni va ahamiyati, misralarning lafziy nazokati va jozibasi tajribali olimni quyidagi xulosaga olib kelgan: “Yana shunisi diqqatga sazovorki, turkiy xalqlar (o'zbek, uyg'ur, ozarbayjon, turk, turkman)ning o'rta asr she'riyati o'z ildizlari bilan shu qadim turkiy adabiyotga borib taqalgan bo'lib, uning

eng yaxshi badiiy an'analarini o'ziga qabul qilgan, ularni rivojlantirgan. «Devon»dagi lirik she'rlarni XV-XIX asr o'zbek lirikasi bilan qiyoslaganda, bunga ishonch hosil qilish qiyin emas" [9; 145].

Ustoz Abduqodir Hayitmetov Mahmud Koshg'ariy "Devon"idagi quyidagi to'rtliklar bilan o'rta asr o'zbek ishqiy she'riyati o'rtasida hamovozlik, hamohanglik tuyadi:

Bulnar meni ulas kuz,
Qara mengiz, qizil yuz.
Andin tamar tukul tuz,
Bulnap yana ul qachar.
(Asir qildi meni yorning xumor ko'zi,
Qora xoli-yu qip-qizil yuzi.
Uning yonoqlaridan shirinlik tomib turganday
U (o'ziga) asir qilib, yana qochib ketadi).

"Meng" so'zi va tushunchasi bilan bog'langan quyidagi to'rtlik ham juda xarakterli:

Bering menga so'z kiya,
Menglig qara tuz qiya.
Yalvin tutar kuz kiya;
Mungum mening bilinga.
(Menga bir martagina va'da ber,
Ey qora xol, yoqimli yuz,
Sehri ko'zlari bilan ov tutadigan!
Mening (sevgidagi) alamlarimni tushungin) [2; 145-146].

Ustoz olimning qat'iy xulosasiga ko'ra, "Devonu lug'otit turk"dagi bunday badiiy timsollar keyinchalik o'zbek adabiyotining salmoqli qismini tashkil qiluvchi o'rta asr ishqiy lirikasida an'anaviy (traditsion) obrazlarga aylanib qoldi. Zakiy ajdodlarning umr bo'yi qalbida ardoqlab yurgan hayot saboqlarini, pand-u hikmatlarini yig'ib, ma'naviy ehtiyoj yuzasidan avlodlarga yetkazish zarurati turkiy qavmlar hayotining barcha davrlarida kuzatilgan. Turkiy xalqlar adabiy merosida keng o'rin tutgan va bevosita jamiyat a'zolarining axloqiy kamoloti yo'lida xizmat qiladigan bunday o'gitnomalar turkiy xalqlar orasida qadimdan keng tarqalgan va sevib o'qilgan. Shuning uchun ham Mahmud Koshg'ariy turkiy so'zlar izohi uchun keltirgan adabiy iqtiboslarning salmoqli qismini didaktik yo'nalishdagi she'rlar tashkil etadi. "Devonu lug'otit turk"da keltirilgan didaktik mazmundagi nazm durdonalarining qadimgi ajdodlarimiz hayotiga dadil kirib kelishi va ularning ma'naviy hayotidan keng o'rin olishi atoqli olim Abduqodir Hayitmetov tomonidan teran asoslangan: "Bu hol esa, shubhasiz, jamoa yoki urug' boshlig'ining, kattalar va obro'li kishilarning so'zi boshqalar uchun qonun bo'lgan urug'chilik jamoasi hamda feodal-urug'chilik tuzumi xarakteri bilan ma'lum darajada aloqadordir" [9; 146].

Ustoz Abduqodir Hayitmetov – umumlashtirish salohiyati g'oyatda baland olim. Atoqli olim tadqiqotidan ko'chirilgan yuqoridagi iqtibos o'zbek mumtoz adabiyotidagi pandnoma janri ildizi benihoya chuqur ekanligi haqida ham yetarli tassavur hosil qiladi. "Devonu lug'otit turk"dagi didaktik she'rlarning mundariyasi ulardagi ma'rifiy-tarbiyaviy, axloqiy-ta'limiy muammolar mohiyati va ko'lami ustoz adabiyotshunosning tadqiqotida ixcham hamda aniq yoritilgan: "Devon"dagi didaktik she'rlarning aksariyati gumanistik yo'nalishda bo'lib, ularda kishilardagi

salbiy xususiyatlar qoralanadi, oliyjanoblik, yaqinlariga mehribonlik, mehmondo'stlik, mehmonga nisbatan hurmat va saxiylik tashviq etiladi. Ularda bilim olishga, ongni o'stira borishga bo'lgan chaqiriq baralla yangrab turadi.

Ijodiy metod va u bilan aloqador tarixiy sharoit taqozosi bilan yuzaga kelgan voqelik hamda unga bo'lgan g'oyaviy - estetik munosabat, badiiy tasvir tamoyillari, vositalari va umumlashmalarini teran anglash salohiyatiga ega bo'lgan olim "Devonu lug'otit turk" tarkibidagi adabiy parchalarning chuqur hayotiy asosga ega ekanligi, xalqchilligi haqida yozadi: "... qadim turkiy she'riyat kundalik hayot bilan chambarchas bog'langan. U odamlarni yomonlikni yengishga, mehnatga, aql asosiga qurilgan, oddiy insoniy shodliklar bilan to'la tinch hayotga da'vat etar edi. "Devon"dagi ikkiliklardan birida o'qiyimiz:

Bo'lsa kimning altun, kumush irla etar,
Anda bo'lub Tengri bukuru tag'in o'tar.

(Kimning oltin, kumushi bo'lsa, uy-joy quradi.

Joydan xotirjam bo'lgach, u yerda Xudoga ibodat qiladi)" [2; 147].

Zakovatli ajdodlarimizning ming yillar davomidagi hayot saboqlari zaminida dunyoga kelgan "Avesto" sahifalaridan o'qiyimiz: "– Ey Mazda! Haqiqatda, yaxshilikdan ogohlar, so'zsiz seningda fazlingdan ogoh bo'lgaylar"[1; 16]. Birinchi qo'shiq (goh) Yasna 34-hotdagi mazkur hikmat g'oyasi Ikkinchi qo'shiq, Ushtavad goh, Yasna 43-hotda yana-da yorqinroq ifodasini topgan: "O'zgalarni yaxshilikka olib borgan kimsalargagina yaxshilik nasib etadi" [1; 18]. Ustoz Abduqodir Hayitmetovning qat'iy xulosasiga ko'ra, "Devonu lug'otit turk"dagi ko'pgina she'rlar o'lmas ma'naviy yodgorlik "Avesto" "ruhi bilan sug'orilgan"[9; 143-144]. "Devon"dagi she'rlarning lirik qahramoni hamisha ezgulik tarafida turadi va yovuzlikka qarshi keskin kurash olib boradi. Hayotni, mehnatni sevadi, mehnatni ulug'laydi, ma'rifatga intilib yashaydi. O'z xalqining o'y-fikri, g'am tashvishi bilan yashash, el-yurtning insoniy shodliklarga to'la tinch hayoti uchun kurashish qadim turkiy she'riyatning asl intilish nuqtasidir: "Qadim turkiy lirik poeziyaning ijtimoiy-siyosiy ideali shunday. Uning qahramoni o'z xalqining o'y-fikri, g'am tashvishi bilan yashaydi. U hammaga tinchlik istaydi va shuning uchun ham nihoyatda mehmondo'st" [9; 147]. Yaxshilikni ulug'lash, yaxshilikka da'vat, hatto "Suv icharmasga sut ber" kabi xalq maqollari orqali yomonlik qilganga ham yaxshilik qil, kabi ma'no "Devonu lug'otit turk" tarkibidagi she'riyat namunalarida qanchalik keng o'rin tutsa, mehmondo'stlik, mehmonning hurmatini yuksak darajada joyiga qo'yish ham unda keng targ'ib qilinadi. Mehmonga nisbatan beparvolik, unga yetarli e'tibor va hurmat ko'rsatmaslik esa qattiq qoralanadi:

Bardi eran qo'nuq, ko'rub qutqa saqar,

Qaldi yavuz uyuyq, ko'rub evni yiqar.

Har qanday mehmondo'stlikning zamirida saxiylik, bag'rikenglik turadi. Hazrat Alisher Navoiyning "Saxovat insoniyat bog'ining borvar shajaridur, balki ul shajarning mufid samaridur. Odamiylik kishvarining bahri mavjvari, balki ul mavj bahrining samin gavhari" [3; 79] satrlarini qayta-qayta o'qib, ilmiy mushohadadan o'tkazgan ustoz Abduqodir Hayitmetovga "Devon"da keltirilgan ajdodlarimizning "Anuq o'tru tutsa, yo'qqa sanmas", "Uma (mehmon) kelsa qut kelar" kabi xalq maqollari, to'rtliklarda talqin qilingan mehmondorchilik urf-odatlarini, ana'nalariga doir ko'rsatmalar g'oyat ma'qul kelgan. O'zi ham tabiatan saxovatpesha, bag'rikeng, insonning "ko'ngil Ka'basi"ni (Navoiy) hamma narsadan ustun qo'yadigan ulug' ustoz ajdodlarimizning mehmondo'stlik madaniyati va bu oliy fazilatning qadim turkiy she'riyatdagi ifodasi haqida quyidagi quyma mulohazalarni bitadi: "U har qanday

mehmonni, kim va qayerdan bo'lishiga qaramay yaxshi kutib oladi. Chunki bu she'rlarda mehmon baxt va farovonlikning ramzi sifatida talqin etiladi. Mehmonni sevmagan kishi jamiyatdagi asosiy xulq-axloq qoidalarini buzgan bo'ladi. Bunday odam har qanday ta'naga loyiq".

Xulosa. Uzoq yillar davomida mumtoz adabiyot muammolari bilan shug'ullangan sharq she'riyatining ijodiy metodi masalalari, badiiy-tasviriy prinsiplari, poetikasi haqida fundamental tadqiqotlar yaratgan atoqli olim Mahmud Koshg'ariyning "Devonu lug'otit turk" asari tarkibidagi she'riyat namunalarning mavzu-mundariyasi, adabiy-ijtimoiy mavqeyi haqida muhim nazariy xulosani bayon qilish bilan o'z bitiklariga nuqta qo'yadi: "Qadim turkiy she'riyatning umumiy mazmuni va g'oyaviy yo'nalishini turkiy xalqlarning ma'lum bir tarixiy taraqqiyot bosqichidagi iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayoti asosida paydo bo'lgan ijtimoiy va estetik ideallari belgilab beradi".

Xullas, ustoz Abduqodir Hayitmetovning "Hayotbaxsh chashma" maqolalar to'plamidan o'rin olgan "Qadim turkiy she'riyat haqida" sarlavhasi ostidagi tadqiqoti zakiy olim tasavvuri va tafakkuri tuhfa etgan qimmatli ilmiy-ijodiy ishdur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Тошкент: "Шарқ" нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси Бош тахририяти, 2001.
2. Кошғарий М. Девону луғотит турк. Уч томлик, 2-том. – Тошкент: Ўзбекистон ФА нашриёти, 1961.
3. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик, 14-жилд. –Тошкент: Фан, 1998.
4. Ўзбек адабиёти. Тўрт томлик, биринчи том. Тошкент: Бадий адабиёт, 1959.
5. Ҳайитметов А. Алишер Навоий ижодини ўрганишнинг методологик асослари ҳақида./ Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 2- сон. Б. 3-10
6. Ҳайитметов А. Қадим туркий шеърият ҳақида (Маҳмуд Кошғарийнинг "Девону луғотит турк"и материаллари асосида. – Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.
7. Ҳайитметов А. Навоий лирикаси Т.,1961.
8. Ҳайитметов А. Ўзбек адабиётида халқчиллик тенденцияси./Ўзбек тили ва адабиёти, 1993, 2-сон. Б. 3-10.
9. Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1974.
10. Ҳайитметов А. Шарқ адабиётининг ижодий методи тарихидан. Т., 1970